

MOJCA NOVAK*

Odgovor Franetu Adamu

Odgovarjati na obsežno kritično razmišljanje Franeta Adama na mojo knjigo je težko, kajti tudi kritika sama je rezultat tako dolgotrajnega kot naporenega dela. Težavnost se nanaša še na nekaj drugega, in to lahko na kratko povzamem v naslednjih dveh vprašanjih: kaj je Mojca Novak resnično napisala in kaj je Frane Adam prebral. Svetovati kritiku, naj še enkrat prebere knjigo, ni niti vpludno niti koristno, kajti bral in razumel jo bo spet v skladu s svojim strokovnim znanjem, s svojimi prepričanji in z načinom dojemanja realnosti. In dozdeva se mi, da se na vseh teh razsežnostih z Adamom kar precej razlikujeva. Tako mu ne bom priporočala ponovnega branja knjige, prav tako pa tudi ne bom natančno odgovorila na vse nesporazume in šume med nama ter njegove pripombe, kajti če bi to poskušala, potem lahko prepisem polovico knjige. Zato ga bom opozorila le na nekatera nestrinjanja in trditve, s katerimi poskuša dokazati (vsaj!) pomanjkljivost mojih argumentacij.

Večinski del Adamove predstavitve moje knjige je namenjen naslednjim problemom: periodizaciji analizirane problematike, neustreznim poudarkom posameznih pojavov, manjkajočim podatkom, (neustreznemu) izboru konceptualne aparature (teorija odvisnosti) in neustrezno izpeljanim ugotovitvam analize, tj. interpretaciji.

Časovna umestitev analiziranih pojavov.

Katere časovne točke upoštevajo analitiki kot odločilne v procesu industrializacije (in tudi modernizacije), je odvisno tako od konceptualne aparature kot od izbrane metodologije. Nekateri so celo prepričani (npr. Lampe in Jackson, predvsem pa analitiki iz teorij odvisnosti), da je treba poseči nazaj kar za nekaj stoletij. Zakaj sem se sama odločila za 18. stoletje (in ne 16., kot to trdi Adam), je v knjigi natančno opisano. K temu so me napotili tako konceptualni kot metodološki napotki avtorjev, po katerih sem se zgledovala. Hkrati pa so v tem stoletju na področju obeh analiziranih regij vzniknili procesi, ki so pomembni osnovni pogoji industrializacijskega prehoda: defevdalizacija, agrarna transformacija, pospešena velika trgovina in oblikovanje velikih enotnih trgov. Vse te procese je mogoče na začetni stopnji zaznati v obeh regijah.

Tisto, kar Adama posebej skrbi, je to, kako to, da sem umestila oblikovanje osnovnih pogojev v slovenskih dednih deželah v zadnjo četrtino 19. stoletja, v osrednji Srbiji pa kar dobrega pol stoletja prej (1813 – po drugem srbskem upor). Zakaj res? Srbija je v tem obdobju začela izvajati agrarno reformo, ki je bila omejena na razdelitev zemlje čitlukov – muslimanskih posestev, se začela

* Dr. Mojca Novak, raziskovalna sodelavka na Inštitutu za družbene vede.

»reševati« otomanske fevdalne nadvlade (defederalizirati), toda hkrati oblikovati svoj endogeni fevdalni sloj (refeudalizacija kot njen posebni odgovor na eksogene modernizacijske iniciative). V knjigi pa zelo natančno piše, kako obotavljivi so bili ti procesi in da so dejansko bolj zaživelj šele konec 19. stoletja, podobno kot v slovenskih dednih deželah.

Skratka, poudarjene časovne točke so bolj orientacijske, toda sledijo Blackovim metodološkim napotkom, kako pristopiti h komparativnim analizam modernizacijskih procesov. Sam predlaga analitikom, da se pred analizo odločijo, ali bodo raziskovali družbene procese v istih časovnih prerezhih ali pa primerljive stopnje njihovega razvoja. V knjigi je dovolj jasno napisano, da sem sledila drugemu načinu, kar je po mojem strokovnem prepričanju nujno, ko analiziramo procese dolgega trajanja v različnih družbenih sistemih. Ker pa se družbeni procesi ne začno točno določenega dne ob točno določeni uri, je običajno treba obrniti še kakšen list nazaj, da bi lahko ustrezno umestili pojave, ki nas posebej analitsko privlačijo.

Neustrezni poudarki.

Adam je prepričan, da premalo poudarjam pomen *kreditnih zadrug*. Kot je sam zapisal, ne zanikam njihovega velikega pomena pri odkupu zemlje ob agrarni reformi, saj so s svojimi ugodnimi posojili ubranile kmete pred visokimi obrestmi drugih posojilodajalcev. Toda kljub temu jim ne moremo pripisati pomena za industrializacijo, ki ga niso imele. Res so imele več koncentriranega kapitala kot nacionalna *komercialna* banka Ljubljanska kreditna banka, toda te zadruge so denar *posojale*, ne pa ga tudi *investirale*. Slednje je bilo zoper kodeks njihovega poslovanja. In v takšni situaciji in v uporabljenem analitskem konceptu niso imele pomembne vloge v industrializaciji, kjer je bila odločilnega pomena *koncentracija nacionalnega kapitala za dolgoročne komercialne investicije*. Prav tako mi Adam očita, da sem spregledala pomen slovenskega kapitala v tržaški Jadranski banki. Sam pa pozablja, kako je bila ustanovljena Ljubljanska kreditna banka 1900. Namreč, pred uspešno ustanovitvijo z izdatnim angažiranjem češkega kapitala sta dva prejšnja poskusa samo s slovenskim kapitalom propadla. Čudno, mar ne, če pomislimo na koncentracijo kapitala v kreditnih zadrugah, ki je bil večji kot kasneje v Ljubljanski banki. To dejstvo lahko interpretiramo takole: ni odločilnega pomena fizični obseg kapitala, temveč tako materialna kot miselna pripravljenost elit (akterjev), da ta kapital namenijo za *dolgoročne komercialne (industrializacijske) namene*. Podobna situacija, toda v manjšem fizičnem obsegu, kar se kapitala tiče, je bila v Srbiji nekaj desetletij kasneje, ko prav tako ne moremo govoriti o fizičnem pomanjkanju kapitala, temveč predvsem o nepripravljenosti, *nezainteresiranosti* za dolgoročno investiranje. Tovrstni procesi so se podobno razvijali tudi v Rusiji in v Bolgariji na prelomu 19. in 20. stoletja. Tudi to piše v knjigi in prav tako tudi to, kako drugače so ti procesi potekali v severni Italiji, na Japonskem, v Skandinaviji.

Hišna oz. družinska zadruga ni bila samo balkanska posebnost, temveč tudi ruska in pred 14. stoletjem celo »slovenska« značilnost. Nekateri avtorji vidijo v njej izrazito zaviralni element modernizacije – npr. Gerschenkron v primeru Rusije, kjer se je zaradi ohranitve redkega vira, obdelovalne zemlje, ohranjal na podeželju presežni vir, delovna sila. Drugi avtorji, npr. Erlich Stein, Karaman, Rihtman Auguštin, pa vidijo v njej – vsaj na jugoslovanskih tleh – pomemben

element, ki je prispeval k modernizaciji podeželja. Skratka, ne gre za to, da so tradicionalni, predmoderni elementi vnaprej negativni po svoji naravi in zaviralni po delovanju, temveč lahko samo z natančno analizo ugotovimo tako pozitivne kot negativne momente.

Manjkajoči podatki.

Glede na to da Adam ve, kateri podatki manjkajo, da bi bila opravljena analiza resna in sociološka ter pristop bolj integralen (družbeni proizvod per capita, demografska tranzicija, izvoz, uvoz, razvoj panog, šolstva, znanstvenotehnoški razvoj, strokovno časopisje, združenja, politični sistem, nacionalno in jezikovno vprašanje), ga moram opozoriti, naj še enkrat prebere naslov knjige (»Zamudniški vzorci industrializacije«) in če kljub temu ne bo zadovoljen, naj v ta konceptualni okvir vstavi manjkajoče podatke, pa bomo videli, ali bodo sedanje ugotovitve »zdržale« ta poseg ali ne. Res pa je, da vsaka »resna« študija modernizacije vse te podatke vsebuje. In ne samo te, še veliko drugih. Toda rezultati so napisani na nekaj sto straneh, analize potekajo v raziskovalni skupini ali posamično, financiranje tovrstnih projektov presega mejo revščine, raziskovalci to počenjajo v raziskovalnem miru več let. Skratka, situacija je zelo netipična v primerjavi z našimi razmerami.

Pa še nekaj, Samir Amin, ki je pisal (in morda še piše) debele knjige o modernizaciji afriških dežel, je zapisal, da dežele tretjega sveta toliko ne zaostajajo za drugimi, če primerjamo njihov družbeni proizvod per capita, strukturo šolstva in podobne pokazatelje, tisto, kar loči centralne in periferne družbene sisteme, je struktura proizvodnje – njena delitev na eksogeno inicirane in nadzirane enklave ter lokalnim potrebam in virom prepuščene eksklave – tovrstni dualizem.

(Neustrezni) Izbor konceptualne aparature (teorija odvisnosti)

Takoj na začetku svojega kritičnega prikaza je Frane Adam zagrešil majhno netočnost. Trdi namreč, da sem oblikovala konceptualni okvir z naslanjanjem na tri vire: na teoriji modernizacije in odvisnosti ter na Gerschenkronovi tipologiji vzorcev industrializacijskega prehoda. Posebej imenovanega analitika, sicer ekonomskega zgodovinarja, lahko brez večjih tveganj uvrstimo v teorijo modernizacije – ekonomski oddelek (podobno kot Rostowa); vsekakor pa mu ne moremo naprtiti nobenih vzorcev industrializacije, kajti ti so avtoričina pogruntavščina in vsa odgovornost zanje je na njej. Vir, ki pa ga Adam kot sociolog ne bi smel spregledati, so informacije iz knjige *Industrialism and Industrial Man* (Kerr et al) in *elite modernizacije* oz. (dominantni) akterji, kar naj bi, vsaj po težnjah, vneslo sociološko perspektivo v celotno konceptualno shemo.

Kot sem že nakazala, Adama moti v oblikovanem konceptualnem okviru uporaba elementov teorije odvisnosti in verjetno še bolj marksizem kot njeno paradigmatno zaledje. No, to ni čisto tako; vsi ti analitiki le ne prisegajo na Marxovo konceptualno aparaturu in marksistični ideološki aparat. Tako bom samo na kratko ponovila, zakaj sem vključila nekatere informacije in napotke nekaterih analitikov odvisnosti v svojo konceptualno shemo.

Moje osnovno strokovno izhodišče je: »Če teorija ne ustreza empiriji, toliko slabše za teorijo.« In ker s konceptualnim instrumentarijem teorij modernizacije

(vsaj viri, ki so meni dostopni) ni mogoče brez velikih belih lis pojasnjevati tranzicijskih procesov zunaj kulturalnega prostora protestantske etike, ki so, mimogrede, oblikovali tudi teorije o teh prehodih, predvsem pa ne dualne razlomitve družbenih struktur (enklave, eksklave), sem pač uporabila vir teorije odvisnosti, ki mi je to omogočal. In zakaj je še bilo smiselno in analitsko dopustno uporabljati elemente obeh teorij, prepletene v konceptualnem okviru? Oba sklopa teorij, tako modernizacije kot odvisnosti, se ukvarjata z enakim predmetom raziskovanja – z industrializacijskimi (in modernizacijskimi) prehodi, četudi v različnih predelih sveta. V istem času, ko sem ta svoj umotvor empirično preverjala (1987), je David Apter ponovno izdal pred desetletji napisane članke na temo modernizacije z novim predgovorom, v katerem je priporočal ravno takšen konceptualno-metodološki postopek, kot sem ga sama aplicirala. Celo več, meni, da ta pristop ni ploden samo zunaj protestantskega prostora, temveč tudi v njem, in sicer v primeru, ko prihaja v procesu modernizacij do protislovnih učinkov. Torej?!

Neustrezno izpeljane ugotovitve.

Po mnenju Franeta Adama vejejo iz mojih ugotovitev in predvsem projekcij togi duh zgodovinskega determinizma, redukcionizem, etnocentrizem in vesternizacija. Razlogov za to naj bi bilo več: priznavanje kulturalnega prostora protestantske etike kot svetovnega centra in izraženi dvomi, da ni videti (na podlagi opravljene analize), da bi se Slovenija kljub padcu komunistične oblasti prebila v njegovo bližino. Sam je prepričan nasprotno in v tem ga utrujejo naslednje informacije. V zadnjih desetletjih so se namreč nekateri družbeni sistemi iz (semi) periferij dvignili celo do ravni samega globalnega centra, drugi pa iz centra padli celo na periferijo. Primer prvega so štirje azijski tigri in Japonska v Aziji, primer drugega pa Velika Britanija, ki sta jo pri določenih (katerih?!) pokazateljih prehiteli Bavarska, Italija, dohiteva jo celo Finska itd.

Če članstvo v globalnem centru merimo s takšnimi pokazatelji, kot je družbeni proizvod per capita ali celo samo z njim, potem moramo Adamu pritrditi. Če pa globalni center pojmuje bolj kompleksno in predvsem glede na produciranje globalnih iniciativ sprememb, potem se center sveta v zadnjih stoletjih ni prav nikamor premaknil. Še vedno je v kulturalnem prostoru protestantske etike, pa naj bo angleški GNP še manjši, kot je v primerjavi z japonskim, italijanskim, bavarskim ali celo finskim. Sicer pa, kako je bilo z italijanskim, japonskim, nemškim, skandinavskim in še kakšnim industrializacijskim prehodom, se lahko v grobih obrisih ugotovi iz knjige. Prav tako pa tudi drži, da družbeni produkt per capita ni centralni element primerjave in iz natančnega prebiranja tega, kar je napisano, se da tudi ugotoviti, zakaj.

Problem, ki Adama najbolj tare, pa je ta, da sem si dovolila izenačevati Slovenijo in Srbijo ter prvi in tretji svet. K zmanjšanju te potrnosti prav nič ne pomagajo moje natančne opredelitve, zakaj sem si primerjave *podobnosti in različnosti* sploh dovolila, kakšen konceptualni in metodološki aparat mi to dovoljuje, če že odgovornost za interpretacijo prevzamem popolnoma na svoja ramena. Da vsaj Slovenije in Srbije ni mogoče kar tako primerjati, dokazuje Adam z opredelitvijo srbskih pogojev (na podlagi mojih argumentacij) kot »napačnih začetkov« (sklicujoč se na Lutharja). Toda z vpeljavo te oznake v svojo kritično razpravo je te zgodnje očitke, ki so namenjeni meni, obrnil nase: redukcionizem, vesternizem, etnocentrizem, togi duh . . . Etnocentrizem ali vesternizem ali celo redukcionizem pač ni,

če trdiš, da obstaja svetovni center produkcije pobud globalnih sprememb in ga poleg tega še geografsko (in kulturalno) umestiš. Ta redukcijski obrat nastopi, ko se iz te ugotovitve izpelje model (razvoja, industrializacije, modernizacije, ...), družbene sisteme razvrsti po tem, kako učinkovito sledijo in se na podlagi tega vrednotijo. Prav v ta kontekst pa sodijo tako »pravi« kot »napačni« začetki. Toda pravih ali napačnih začetkov (in nadaljevanj) *zmožnosti prilagajanja* (če že ne generiranja) na *zunanje pobude*. Ravno v tem vidiku je slovenska, srbska, madežonska, zambijska... modernizacija zanimiva za druge; ko nismo niti pretirano zagledani v lastno miniaturno zgodovino, niti pretirano očarani s posplošenimi miniaturnimi zgodovinami drugih, povzdignjenih na raven modelov.

Adam prav tako tudi trdi, da se lahko moje ugotovitve razumejo, da so Srbi svojo ekonomsko nemoč med obema vojnama *nadomestili* s svojo politično prevlado (na kar spominja tudi Miloševićev postsocializem) in da je »naravna« podlaga za jugoslovanski komunizem že obstajala, tako da se je nadaljeval celo stoletje stari kulturalni in regulativni vzorec. Obe izpeljavi sta Adamovi, ne pa moji. Če so Srbi svojo ekonomsko nemoč nadomestili s politično prevlado, potem lahko za Slovenijo in Hrvaško trdimo, da sta svojo politično nemoč nadomestili s svojo ekonomsko prevlado. Politična prevlada Srbije je bila rezultat (vsaj!) njenih ustreznih virov, kot so kraljevska dinastija, mednarodno priznana država s priznanimi mejami in konvertibilno valuto, zmagovalci v vojni. Niti Slovenija niti Hrvaška (še) nista imeli tovrstnih virov, imeli pa sta obilico drugih! Prav tako pa sama ne govorim o nobeni »naravni« podlagi komunizma niti o nadaljevanju regulativnega niti kulturalnega vzorca. Če so kaj komunisti hitro in temeljito uničili ob prihodu na oblast, so uničili (starojugoslovansko kapitalistično) sistemsko ureditev in uvedli svojo. Saj vendar poznamo zgodbe o državni in družbeni lastnini, enakosti, samoupravljanju, nacionalizaciji, »zemljo kmetom, tovarne delavcem« itd. Prav tako se nisem ukvarjala z nobeno kulturalno modernizacijo. Toda *predpostavljam* pa, da *vztraja vzorec industrializacije*. Ravno v tem grmu tiči zajec; namreč, da to, kar se kar naprej imenuje socialistični model razvoja (težka industrija), ni sovjetska pogruntavščina, kako socialistično prehiteti kapitalizem, temveč vzorec industrializacije »zgodnjih zamudnikov« iz druge polovice 19. stoletja, po katerem so vstopale v svet industrializacije Nemčija, Japonska, ... Rusija, Slovenija, Srbija z veliko razliko, ki je v tem, da sta ga prvi dve od naštetih presegli, druge tri pa ne.

In končno, česa Adam še ni opazil?! Izmaknili so se mu *akterji* (kot elite industrializacije), tako v konceptualnem okviru kot v rezultatih analize, saj se dualnost slovenskega in trialnost srbskega vzorca industrializacije naslanja prav na njihovo razlikovanje. Kot vemo, pa so prav akterji tipično sociološka domena analize. Prav tako mi bo moral Adam napisati še kakšno pismo in mi argumentirano povedati, kje v moji analizi in interpretaciji razpozna togi duh zgodovinskega determinizma, monokavzalnost in enodimenzionalnost. Predpostavljati verjeten razvoj dogajanja na podlagi analize procesov dolgega trajanja (200 let) pač ni isto, kot si želeli lepo prihodnost in trditi, da bo prišla samo zato, ker ne maramo 45 let stare preteklosti. Vse, ki dvomijo o tem, avtomatizmu in dvom z argumenti dokažejo, pa zaradi tega obtožimo togosti determinizma. Ta situacija me zelo močno spominja na dogajanja pred 45 leti, ko so se zapirale oči pred znano, vendar neželeno preteklostjo in ko se je upalo v neznano prihodnost.

Še enega vprašanja si kritični razmišljevalec ni postavil, in sicer, vprašanja o tem, ali je izpeljava analize konsistentno sledila oblikovanemu konceptualnemu

aparatu in metodološkimi zahtevami. Ker pa to ni bilo tako, se bojim, da nisem vedno povsem zadovoljivo odgovorila na Adamova kritična razmišljanja. Tudi zato ne, ker, kot sem omenila že na začetku, različna konceptualna izhodišča in prepričanja usmerijo raziskovalca v odkrivanje različnih delov realnosti in k poudarjanju različnih pojavov.